

ВПЛИВ РІВНЯ ОСВІТИ ОСОБИ НА РОЗВИТОК ЇЇ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ

THE INFLUENCE OF THE LEVEL OF EDUCATION FOR THE DEVELOPMENT OF PERSONAL LEGAL CONSCIOUSNESS

Бурдоносова М.А.,
к.ю.н., доцент кафедри правознавства

Київський національний університет культури і мистецтв

У статті аналізується правова свідомість громадян та фактори, що призводять до її деформації. Автором досліджується рівень освіти різних категорій громадян, на підставі чого визначається, на якому саме етапі виховання/освіти/діяльності доцільно починати формування системи правових знань з метою закладання правильних установок щодо цінності та необхідності права і закону. Пропонується комплекс заходів, що впливають на підвищення рівня правосвідомості особистості.

Ключові слова: правова свідомість, правовий нігілізм, деформація правової свідомості, рівень освіти, профілактика правопорушень.

В статье анализируется правовое сознание граждан и факторы, приводящие к его деформации. Автором исследуется уровень образования различных категорий граждан, на основании чего определяется, на каком именно этапе воспитания/образования/деятельности целесообразно начинать формирование системы правовых знаний с целью формирования правильных установок относительно ценности и необходимости права и закона. Предлагается комплекс мер, влияющих на повышение уровня правосознания личности.

Ключевые слова: правовое сознание, правовой нигилизм, деформация правового сознания, уровень образования, профилактика правонарушений.

The article provides analyses of legal consciousness of the individual as an important part of the social consciousness, which includes views, beliefs, ideas about the law. Given the significance of legal conscience for maintaining the rule of law and order in the state, the author examines the factors that influence the change in the dynamics of his development. Attention is drawn to the fact that as a result of accelerating the pace of development of modern society (in particular, the processes of globalization and informatization), it loses many of the established values, moral and legal guidelines, which leads to deep crisis phenomena, both in the sphere of spiritual and social relations, including in the spheres of state and law. Since the most negative practical result of deformed legal consciousness, which manifests itself in concrete actions, is a crime, the author analyzes ways to reduce the level of such deformation, which can be used in the comprehensive approach to the prevention of offenses. For this, the author conducted a study on the level of education of citizens who punished in places of deprivation of liberty for committing criminal offenses and the comparison with the results of the level of education of citizens who have never been criminally liable. On the basis of the research, it is determined at what stage of education/education/activity it is advisable to start the formation of a system of legal knowledge. However, the results also show that the availability of education is not a guarantee of «no violation» of the law. Therefore, in order to establish the right settings for the value and necessity of law and law, a set of measures is proposed that influence the increase of the level of legal consciousness of the person who will be less prone to deformation.

Key words: legal consciousness, legal nihilism, deformation of legal consciousness, education level, prevention of offenses.

В контексті повороту науки до людини як до об'єкта пізнання, спілкування і діяльності, як до суб'єкта історичного процесу, виявляється підвищений інтерес до головної особливості людини – її свідомості. Свідомість – надзвичайно об'ємне, складне, багатостороннє явище, результат багатогранного розвитку людини в соціальному середовищі. Глибоко занурюючись в цю сферу, свідомість не тільки «живиться» її соками, а й поповнює її своєрідністю індивідуальності [1, с. 370-371]. Таким чином, в свідомості людини закладається все розмаїття історичних і соціальних процесів, а також негативний і позитивний досвід реагування на них, тобто не тільки пасивно-споглядацьке відображення буття, а й активне ставлення до нього.

Враховуючи, що право впливає на всі без винятку сфери життєдіяльності суспільства, важливою частиною суспільної свідомості є правосвідомість, змістом якої є погляди, переконання, ідеї щодо права. Необхідно погодитися з М. С. Строговичем, який відзначав, що право і правосвідомість знаходяться у нерозривному зв'язку: право немислимо без правосвідомості, хоча б невиразної, а правосвідомість неможлива без права, яке є для неї базою і відправною точкою [2, с. 53]. Спираючись на право, і будучи його корелятом, правосвідомість має особливе значення для підтримки режиму законності і правопорядку. Усвідомлення необхідності виконання норм законів, що стало внутрішньою установкою особистості, є фактором, що утримує людину від того, щоб «переступити межу закону», стаючи важливим елементом профілактики злочинів.

Форми вираження правосвідомості різні: визнання, повага, підтримка права; погляди і переконання, що спрямовані на реалізацію законодавства; об'єктивна критика чинного законодавства, заперечення проти тих чи інших

його положень; протест, який доходить до його заперечення, до боротьби з ним. Остання форма відноситься до різних видів деформації правової свідомості громадян.

Під деформацією правової свідомості необхідно розуміти комплекс негативних змін у свідомості особистості, її поглядів, переконань та ідей щодо права, які обумовлені навколишньою юридичною дійсністю, за наявності яких у суб'єкта формуються ідеологічні і психологічні стереотипи, які виражають негативне, упереджене ставлення до діючого права, що проявляється у поведінці і конкретних діях. Найбільш поширеною формою деформації правової свідомості є правовий нігілізм – напрям суспільно-правової думки, що заперечує соціальну цінність права, культивує негативне ставлення до нього, особливо посилюючись в кризові періоди розвитку суспільства [3; 4, с. 4]. Характерною особливістю правового нігілізму є те, що, відкидаючи чинні правові норми, носії такої викривленої правової свідомості не пропонують гідної альтернативи або шляхів оптимального виходу з кризової ситуації.

Метою статті є виявлення і науково-теоретичний аналіз дієвих способів зниження рівня деформації правової свідомості на сучасному етапі розвитку суспільства, які, в свою чергу, можуть стати елементами профілактики правопорушень. Практична потреба в таких способах обумовлена пошуком ефективних шляхів організації управління в суспільстві відповідно до нових реалій (процесів глобалізації та інформатизації). При цьому, найбільш негативним результатом деформованої правової свідомості, який проявляється в конкретних діях, є вчинення злочину. Однак, своєчасна робота з підвищення рівня правової свідомості, виховання в особистості установок поваги до права і закону, буде дієвою складовою в комплексному підході до профілактики правопорушень.

Профілактику правопорушень можна розглядати як сукупність заходів соціального, правового, організаційного, інформаційного та іншого характеру, спрямованих на виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню правопорушень, а також як виховний вплив на осіб з метою недопущення скоєння правопорушень або анти-суспільної поведінки.

Необхідно відзначити, що у науковому середовищі відсутній єдиний підхід до змістовної характеристики причин злочинності, проте, більшість авторів погоджуються у тому, що загальним їх джерелом є соціальні протиріччя, що формують у суб'єктів соціальні деформації [5, с. 166]. Тобто, на науковому рівні соціальна сфера виділяється як «точка відліку», з якої необхідно починати роботу з профілактики правопорушень. Також наголошується на необхідності виховного впливу на громадян з використанням різнобічного комплексу заходів для попередження порушень закону. Таким чином, розробка комплексного узгодженого впливу в соціальній, правовій та інформаційній сферах можуть принести найефективніші результати, тому нами розглядаються способи зниження рівня деформації правосвідомості як елементи системи профілактики правопорушень, що належать до вищезгаданих сфер.

Як правило, процеси перетворень у соціально-політичній, культурній, економічній та інших сферах життя суспільства впливають на правосвідомість суб'єктів таких відносин. У результаті процесів глобалізації, загальнодоступності величезних масивів інформації прискорюються темпи розвитку сучасного суспільства, воно відчуває втрату багатьох усталених цінностей, моральних і правових орієнтирів, що призводить до глибоких кризових явищ у сфері духовних і суспільних відносин, а також держави і права. Це зумовлює необхідність вироблення сучасного підходу до формування правової свідомості, яка відповідає б сучасним історичним умовам і обставинам [6, с. 16]. Розуміння суспільства, процесів, що в ньому відбуваються, настроїв, що домінують, нагальних проблем дозволить краще розуміти фактори, що впливають на вчинення злочинів [7], а системний аналіз таких факторів зможе принести практичну користь для виявлення причин правопорушень і боротьби з ними.

Розвиток суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави потребує активізації зусиль органів виконавчої влади, громадських організацій, спрямованих на: 1) розвиток духовності; 2) виховання патріотизму та поваги до історичної спадщини народу; 3) укорінення в суспільній свідомості загальнолюдських моральних цінностей; 4) виховання соціального оптимізму та впевненості кожного громадянина у своєму майбутньому.

Особливу увагу на проблему сприйняття права в суспільстві звертає Н. М. Онищенко, яка зазначає, що досить часто вчені-правознавці не замислювалися в рамках теоретичних, пошукових робіт, наскільки та чи інша норма буде сприйнята кожним громадянином; наскільки повага до права, його дотримання і підтримка будуть бажаними для кожного, а не насильницьким примусовим процесом або, ще гірше – ставлення до правових норм стане презирливим, байдужим [8, с. 6]. Дійсно, в будь-якому правовому дослідженні слід звертати увагу на соціально-психологічні особливості індивідів, враховувати, наскільки ті чи інші нововведення будуть адекватно сприйняті і дотримані громадянами. Нехтування психологічним фактором може призвести до посилення нігілістичних настроїв у суспільстві щодо права. Отже, боротьба з цим негативним явищем залежить не тільки від народу і держави, а й від наукової еліти країни, тих, хто досліджує, розробляє і прогнозує розвиток сучасної правової науки.

Одним із найважливіших напрямків подолання дисфункцій правосвідомості є розвиток правової культури громадян, що має стати органічною складовою реформу-

вання політичної системи. Цей процес повинен складатися зі стабілізації суспільно-політичної ситуації в країні та усунення з практики державного будівництва насильницьких технологій функціонування влади [9, с. 177].

Правова культура є одним із основних чинників реалізації прав і свобод людини і громадянина. Вона передбачає правову освіченість громадян і посадових осіб, вміння і навички користуватися законами в практичній діяльності, високий ступінь поваги до авторитету права, атмосферу законслухняності особистості, внутрішню потребу дотримання вимог закону і соціально-правової активності [10, с. 494]. Оскільки правова культура особистості складається з: 1) правового виховання; 2) правосвідомості; 3) глибокого усвідомлення принципів права; 4) впевненості в справедливості законів, юридичних прав і обов'язків, то вести роботу щодо підвищення її рівня і подолання правового нігілізму необхідно саме відповідно до зазначених напрямків. Це завдання – і для держави, і для кожного з нас. Як відзначав ще у 1872 р. німецький правознавець Р. Ієрінг, кожен з нас покликаний придушити гідру свавілля і беззаконня, де б вона не з'являлася, кожен, хто користується благом права, повинен підтримувати могутність і авторитет закону [11, с. 37].

У свою чергу правове виховання – це цілеспрямована діяльність з поширення правового досвіду, правових ідеалів та механізмів розв'язання конфліктів у суспільстві, яка передається від одного покоління до іншого і закріплюється у свідомості людей в якості поведінкових моделей, яких необхідно дотримуватися і поважати. Як зазначає В. В. Головаченко, правове виховання складається з: 1) формування у громадян стійкої системи правових знань; 2) формування правових переконань законслухняності; 3) формування стійкої орієнтації на правомірну поведінку [12, с. 18].

Ведучи мову про формування стійкої системи правових знань, правової культури, розвитку рівня правосвідомості в суспільстві, необхідно визначити, на якому саме етапі виховання/освіти/діяльності це можливо і необхідно починати для того, щоб закласти правильні установки щодо цінності і необхідності права і закону, які будуть менш схильні до деформації.

Для цього автором було проведено дослідження рівня освіти громадян з антисоціальною спрямованістю особистості, яка вже була реалізована у злочинній поведінці, та здійснено компаративний аналіз з громадянами, які ніколи до кримінальної відповідальності не притягалися.

Спочатку був проведений аналіз рівня освіти громадян України, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі за скоєння кримінальних правопорушень (група 1). Далі для зіставлення результатів потрібні були дані про рівень освіти громадян, які ніколи до кримінальної відповідальності не притягалися. Виявилось, що необхідні дані у статистичних дослідженнях не зазначаються. Більш того, навіть загальні поточні показники освіти населення України за останні 17 років відсутні, оскільки після 2001 р. загальнодержавний перепис населення не проводився. Тому, для отримання необхідної інформації автором було проведено анкетування громадян від 18 років, які репрезентують доросле населення за основними соціально-демографічними показниками, які ніколи до кримінальної відповідальності не притягалися (група 2). Кількість отриманих релевантних анкет в другій групі відповідає кількості анкет в першій – по 384 шт.

Аналіз отриманих результатів свідчить, що в цілому кількість осіб з повною або базовою вищою освітою (що мають диплом про закінчення вищого освітнього закладу освітньо-кваліфікаційного рівня «спеціаліст»/«магістр» або «бакалавр») більше в групі 2, ніж в групі 1, що і передбачалося автором.

Однак, дуже показовими є дані про кількість осіб, які мають лише повну або базову загальну середню освіту (11

Група осіб	Освіта	Повна вища, базова вища, %	Професійно-технічна, %	Повна загальна середня (11 класів), базова загальна середня (9 класів), %	Відсутня, %
Громадяни України, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі (група 1)		15	20	60	5
Громадяни України, які до кримінальної відповідальності ніколи не притягалися (група 2)		21	14	63	2

або 9 класів загальноосвітньої школи/ліцею/гімназії): в групі 1 – 60%, в групі 2 – 63%. Це дозволяє визначити сегмент, в якому слід сконцентрувати додаткові зусилля для підвищення рівня правової свідомості та правової культури громадян.

Аналіз Державного Стандарту початкової загальної освіти України показує, що в обов'язковій (інваріантній) частині програми відсутні правові дисципліни (наприклад, правознавство викладається лише в частині шкіл як факультатив). Таким чином, ґрунтуючись на результатах дослідження, можна припустити, що значна частина громадян, завершуючи свою освіту на рівні школи, може не отримати жодних правових знань. У такому випадку, необхідно говорити не про рівень підвищення правової свідомості, а про його формування, закладання правильних основ розуміння права і закону, їх необхідність і цінність для суспільства.

Крім того, можна говорити про питання «правового мінімуму» (деякого обов'язкового рівня правових знань (рівня правової обізнаності), яким повинен володіти кожен громадянин суспільства, незалежно від його соціального статусу [13, с. 58]. Однак, тільки лише знання правових норм без усвідомлення їх цінності і без формування почуття поваги до права не гарантує правомірної поведінки. Набуті правові знання повинні переходити в ціннісні настанови, стати внутрішнім переконанням, отримати емоційне забарвлення, закріпитися в правових звичках.

В якості методу формування позитивної правової свідомості та усунення прогалин і викривлень можна запропонувати соціально-нормативне виховання. Воно являє собою комплексний процес, що включає, крім правового, ще й моральне, трудове, фізичне, естетичне виховання. Соціально-нормативне виховання полягає у тому, що поступово, в процесі отримання індивідом певних знань про життя суспільства, елементи виховного процесу ускладнюються. Якщо на початковому етапі виховання здійснюється у вигляді простого пояснення загальнодоступних і нескладних для розумового засвоєння положень, то в подальшому ці елементи ускладнюються і поглиблюються. Так формується зв'язок загальносоціальних норм і ролі права та законності в суспільному житті. Тут необхідно відзначити важливу роль батьків як перших вихователів та вчителів шкіл у здійсненні зазначеного процесу і органічного втілення його в процес поступової соціалізації дитини. При правильному соціально-нормативному вихованні, збагаченні суспільного життя правовими принципами, нам не доведеться говорити про подолання правового нігілізму, це буде найкращим способом його запобігання. Адже профілактика краще будь-якого лікування, особливо, якщо це стосується моральних «хвороб» суспільства.

Подальші результати проведеного автором анкетування осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, показали наступне:

1) громадяни, які не мають освіти (НО), більшою мірою скоювали злочини: проти власності – 69%; проти життя та здоров'я особи – 15%; в сфері обігу наркотичних і психотропних речовин та їх аналогів – 11%;

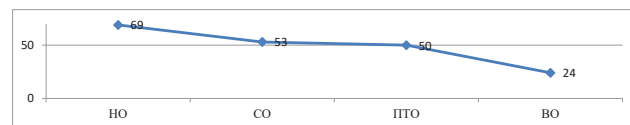
2) громадяни, які мають повну або базову загальну середню освіту (СО), скоювали злочини: проти власності – 53%; проти життя та здоров'я особи – 15%; проти безпеки

руху та експлуатації транспортних засобів – 10%; в сфері обігу наркотичних і психотропних речовин та їх аналогів – 9%;

3) громадяни, які мають професійно-технічну освіту (ПТО), скоювали злочини: проти власності – 50%; проти життя та здоров'я особи – 15%; проти безпеки руху та експлуатації транспортних засобів – 11%; проти встановленого порядку несення військової служби – 9%; в сфері обігу наркотичних і психотропних речовин та їх аналогів – 7%;

4) громадяни, що мають повну або базову вищу освіту (ВО), скоювали злочини: проти власності – 24%; у сфері службової або професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг – 22%; проти безпеки руху та експлуатації транспортних засобів – 13%; проти життя та здоров'я особи – 13%; проти авторитету органів державної влади та місцевого самоврядування – 8%; проти громадської безпеки – 7%; в сфері господарської діяльності – 7%.

Результати анкетування демонструють динаміку зниження кількості злочинів проти власності в залежності від підвищення рівня освіти злочинця. На графіку це можна продемонструвати таким чином:

Це дозволяє припустити, що по відношенню до злочинів проти власності, підвищення рівня освіти і виховних заходів, спрямованих на розвиток правової свідомості та правової культури особистості зможе привести до значного зниження кількості подібних злочинів серед осіб з антисоціальною спрямованістю, які не мають вищої освіти.

При цьому подібної динаміки щодо злочинів проти життя та здоров'я особи, а так само проти безпеки руху та експлуатації транспортних засобів не спостерігається, до того ж відсоток даних злочинів залишається практично однаковим у всіх групах. На основі цього можна стверджувати, що виховні заходи і заходи, спрямовані на підвищення правової свідомості особистості, не зможуть значно вплинути на кількість злочинів даних груп, оскільки часто такі злочини мають мотиви, в меншій мірі взаємопов'язані з рівнем освіти особистості. Можна припустити, що такі злочини вимагають інших методів впливу з боку держави (посилення покарання, збільшення термінів позбавлення волі, підвищення штрафів і т. п.).

Окремо необхідно відзначити той факт, що в групі анкетованих, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, які мають повну або базову вищу освіту, досить велику частину (22%) займають злочини в сфері службової або професійної діяльності. Даний факт пояснюється тим, що наявність вищої освіти суттєво підвищує ймовірність отримання кваліфікованої роботи, а так само є обов'язковою умовою кар'єрного росту і призначення на певну посаду. Однак, на підставі цих же даних, необхідно ще раз наголосити, що всі заходи з боротьби з деформацією правової свідомості особистості необхідно проводити комплексно. Оскільки, як бачимо, наявність вищої освіти не є «імунітетом» від вчинення правопорушення. Якісний результат зможуть дати лише системні комплексні заходи.

Таким чином, підвищення рівня правових знань необхідно поєднувати з підвищенням рівня культури особистості (у т. ч. правової), формуванням внутрішніх настанов поваги до прав і свобод інших осіб.

Як зазначає В. І. Гойман, боротьба з деформацією правової свідомості – тривалий процес, який охоплює зміну об'єктивних умов життя суспільства, цілеспрямовану ідеологічну, організаційну роботу, здійснення комплексу спеціально-юридичних заходів. У концентрованому вигляді ці заходи повинні бути орієнтовані на створення якісно оновленого соціально-правового середовища і утвердження віри в право [14, с. 5].

Також, до перерахованого вище переліку можна віднести підвищення рівня соціальних і економічних умов, що, з одного боку, є обов'язковою частиною політики будь-якої соціально спрямованої держави, а, з іншого, – є реальним способом підвищення рівня довіри суспільства до правових норм, зміцнення віри в силу права і законів, оскільки найчастіше проблеми в соціально-економічній сфері стають каталізатором, який провокує переродження соціальної напруги в масові протести або навіть заворушення [15, с. 578; 16]. І навпаки, збалансована соціальна політика держави, заснована на досконало розроблених, узгоджених нормативній базі і реальних механізмах її втілення в життя здатна розв'язати багато соціальних конфліктів [17].

Результати проведеного автором дослідження показали:

1. Як і передбачалося, осіб з повною або базовою вищою освітою більше в групі громадян, які ніколи до кримінальної відповідальності не притягувалися.

2. Значний відсоток осіб в обох групах мають лише повну або базову загальну середню освіту, що призводить до того, що частина громадян, завершуючи свою освіту на

рівні школи, можуть не отримати абсолютно ніяких правових знань.

3. Починати процес закладання основ розуміння права і закону, їх цінності для суспільства необхідно з 7–8 класу школи в якості інваріантної компоненти освітнього стандарту.

4. Серед осіб, які вчинили правопорушення і які не мають вищої освіти, підвищення рівня освіти і виховних заходів, спрямованих на розвиток правової свідомості та правової культури особистості, зможе привести до значного зниження кількості злочинів проти власності.

5. Наявність вищої освіти не є «імунітетом» від вчинення злочину. Тому всі заходи з боротьби з деформацією правової свідомості особистості необхідно проводити комплексно: підвищення рівня правових знань необхідно поєднувати з формуванням внутрішніх настанов поваги до прав і свобод інших осіб, громадських норм поведінки, приватної власності.

6. Комплексно, спільно з нарощуванням правових знань, з метою зниження рівня деформації правової свідомості населення необхідно використовувати:

– підвищення рівня правової культури громадян як внутрішньої потреби дотримання вимог закону і соціально-правової активності;

– соціально-нормативне виховання, яке є комплексним процесом, що включає, крім правового, ще й моральне, трудове, фізичне, естетичне виховання, для формування гармонійної, всебічно розвиненої особистості як ключової одиниці суспільства;

– стимулювання активної позиції самої особистості, почуття позитивної правової відповідальності і обов'язку, які допомагають протистояти нігілістичним настроям у суспільстві і відстоювати власну громадянську позицію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Керимов Д. А. Методология права : Предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. – 6-е изд. – М. : Изд-во СГУ, 2011. – 521 с.
2. Строгович М. С. Избранные труды в 3 т. : Т. 1. Проблемы общей теории права / М. С. Строгович. – М. : Наука, 1990. – 304 с.
3. Rosen S. Nihilism : A philos. essay / S. Rosen. – New Haven ; London : Yale univ. press, Cop. 1969. – 241 p.
4. Бурдоносова М. А. Теоретические аспекты правового идеализма и правового нигилизма : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / М. А. Бурдоносова. – К. : Институт государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины, 2011. – 20 с.
5. Будкина И. С. Попытка анализа современных концепций причин преступности / И. С. Будкина, Д. В. Синьков // Известия Иркутской государственной экономической академии (БГУЭП). – 2010. – № 5. – С. 163–166.
6. Цветков В. В. Державне управління і політика : [монографія] / В. В. Цветков, В. М. Селіванов, О. В. Скрипнюк. – К. : Абрис, 2006. – 312 с.
7. Raymen T. Designing-in Crime by Designing-out the Social? Situational Crime Prevention and the Intensification of Harmful Subjectivities / T. Raymen // The British Journal of Criminology. – 2016. – № 56 (3). – P. 497–514.
8. Оніщенко Н. М. «Територія» права (деякі аспекти дії права в умовах демократичного розвитку) / Н. М. Оніщенко // Часопис Київського університету права. – 2008. – № 4. – С. 3–7.
9. Демічева В. В. Правова свідомість як елемент правової системи в умовах демократичного розвитку України : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Демічева. – К., 2007. – 192 с.
10. Проблемы теории государства и права / [Т. В. Кашанина, Н. А. Власенко, В. В. Лапаева и др.] ; под. ред. В. М. Сырых. – М. : Эксмо, 2008. – 528 с.
11. Иеринг Р. Борьба за право / Р. Иеринг ; [пер. с 13-го нем. изд.]. – М. : Феникс, 1991. – 63 с.
12. Головченко В. В. Эффективность правового воспитания. Понятие, критерии, методика измерения / В. В. Головченко. – К. : Наук. думка, 1985. – 127 с.
13. Оніщенко Н. М. Європейський правовий вимір гендерно чутливої політики : [монографія] / Н. М. Оніщенко, О. В. Матвієнко, С. В. Береза, М. О. Томашевська. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – 144 с.
14. Гойман В. И. Правовой нигилизм : пути преодоления / В. И. Гойман // Советская юстиция. – 1990. – № 9. – С. 3–5.
15. Hörnqvist M. Riots in the welfare state : The contours of a modern-day moral economy / M. Hörnqvist // European Journal of Criminology. – 2016. – № 13 (5). – P. 573–589.
16. Newburn T. The 2011 England riots in European context : A framework for understanding the «life-cycle» of riots / T. Newburn // European Journal of Criminology. – 2016. – № 13 (5). – P. 540–555.
17. Body-Gendrot S. Making sense of French urban disorders in 2005 / S. Body-Gendrot // European Journal of Criminology. – 2016. – № 13 (5). – P. 556–572.